

Λογικές βάσεις της κριτικής και η επιρροή τους στις κοινωνικές επιστήμες

Κώστας Λάμνιαν*

Περίληψη

Η εργασία αυτή, θεωρώντας την κριτική δομικό στοιχείο της κοινωνικής επιστήμης, επιδιώκει να αναδείξει, να περιγράψει και να συσχετίσει διαφοροποιημένες λογικές βάσεις της. Παράλληλα, θεωρεί ότι οι βάσεις αυτές εξασφαλίζουν τη λειτουργία της κριτικής και επηρεάζουν τις ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, αμφισβητεί τον «επιστημονισμό» συγκεκριμένων ερευνητικών διαδικασιών της κοινωνικής επιστήμης, οι οποίες, αντικειμενοποιώντας την κοινωνική πραγματικότητα, έχουν στόχο την παραγωγή τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων.

1. Εισαγωγή

Ο Kant, δίνοντας ένα γενικό ορισμό στην έννοια της κριτικής, υποστηρίζει ότι κριτική είναι «η ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» (Guillemit, 1985, σελ. 25). Η γενική αυτή θέση αποτελεί το σημείο εκκίνησης:

- α. Για την αναζήτηση διαφοροποιημένων λογικών βάσεων, στις οποίες μπορεί να στηριχθεί η λειτουργία της κριτικής.
- β. Για τη διερεύνηση των συνεπειών που οι λογικές αυτές βάσεις παράγουν στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

* Επίκουρος καθηγητής της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας.

Είναι φανερό ότι η έννοια «ελεύθερη» προϋποθέτει δυνατότητα συμμετοχής και η έννοια «δημόσια», ευρύτητα συμμετοχής. Με τον τρόπο αυτό, κατοχυρώνεται η ενεργητική συμμετοχή του «άλλου» και περιορίζεται η δογματική κρίση του μοναχικού υποκειμένου. Ταυτόχρονα, η έννοια της κριτικής μπορεί να αναφέρεται και στις διαδικασίες έρευνας για την αποκάλυψη μιας κρυμμένης ή διαστρεβλωμένης από τις ιδεολογίες πραγματικότητας· πιθανό μιας αλήθειας. Η θέση αυτή μας συνδέει άμεσα με τον Hegel και την παράδοση της Κριτικής Σχολής, της οποίας αποτελεί αφετηρία.

Παράλληλα, πρέπει να τονίσουμε ότι, τόσο στις επιστήμες γενικά (Kuhn, 1969), όσο κυρίως στις κοινωνικές επιστήμες (Habermas, 1978a), επιχειρηματολογούμε με όρους εγκυρότητας και όχι αντικειμενικότητας¹. Όμως, αν έγκυρο είναι το γενικότερα αποδεκτό, αυτό μπορεί να προκύψει μόνο μέσα από τη δυνατότητα συμμετοχής και την κατοχύρωση των ποικίλων απόψεων που αναδεικνύονται σε μια «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου». Ωστόσο, αν υπάρχουν πολλές απόψεις για το ίδιο ζήτημα, θα πρέπει να δεχθούμε ότι υπάρχουν και πολλές λογικές, η καθεμιά από τις οποίες εγκαθιδρύει τη δική της αλήθεια. Παράλληλα, οι διαφοροποιημένες λογικές πιθανότατα αναδύονται από διαφορετικά πλαίσια, στο εσωτερικό των οποίων συγκροτούνται. Στο σημείο αυτό, γίνονται φανερά τα προβλήματα που προκύπτουν από την υιοθέτηση της θετικιστικής μεθοδολογίας, για την ανάδειξη «αντικειμενικότητας» στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Σε κάθε περίπτωση, η εξασφάλιση της εγκυρότητας απαιτεί συμμετοχή και συμπληρωματική λειτουργία ή διαπλοκή των ποικίλων αυθύπαρκτων λογικών που αντιπαρά τίθενται στο πλαίσιο της κριτικής. Ταυτόχρονα, η αναγωγή της κριτικής σε κάποια λογική βάση μπορεί να οδηγήσει στη θεμελίωση της όποιας κρίσης. Η θεμελίωση της κρίσης νομιμοποιεί τη «σύνθεση» και, παράλληλα, κατοχυρώνει τη διαφορετικότητα. Τελικά, η απαίτηση αυτή μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε ή να αποδεχθούμε την ύπαρξη διακριτών λογικών βάσεων (Habermas, 1978, 1984, 1987· βλέπε επίσης Hohendahl, 1985) για την εξασφάλιση μιας μορφής εγκυρότητας στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της κριτικής.

Ο πρώτος Habermas (1978), με τον όρο «επιστημονισμός», συμπυκνώνει με αρκετά εύγλωττο τρόπο τις αμφισβητήσεις των «εξηγήσεων» ή των «ερμηνειών» που επιχειρούνται, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, με βάση τις θετικιστικού χαρακτήρα διαδικασίες επιστημονικής έρευνας. Ωστόσο αργότερα, με την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας², χωρίς να εγκαταλείπει τους πρώτους προβληματισμούς του, αναγνωρίζει τη σημασία και το ρόλο της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας στη διαδικασία διερεύνησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, ο προβληματισμός που αναπτύσσει επανατοποθετεί το ζήτημα της δυνατότητας δημιουργίας επιστημονικής γνώσης, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Τέλος, η μελέτη αυτή, προβάλλοντας κυρίως την χαμπερμασιανή προβληματική, επιδιώκει την ανάδειξη και την κριτική προσέγγιση διαφοροποιημένων λογικών βάσεων της κριτικής.

2. Οι διαφοροποιημένες λογικές βάσεις της κριτικής και η επίδρασή τους στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών

Όπως τονίσαμε, μια λογική βάση είναι απαραίτητη για τη λειτουργία της κριτικής, καθώς και την εξασφάλιση της εγκυρότητας της γνώσης που παράγεται στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Επίσης, η υφή της κριτικής δημιουργεί προϋποθέσεις για την ανάδειξη διαφορετικών λογικών βάσεων, οι οποίες σηματοδοτούν διαφορετικού τύπου πρακτικές και παραδοχές στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών. Οι πρακτικές και οι παραδοχές αυτές επιβεβαιώνουν ή αμφισβητούν την «αντικειμενικότητα» των πορισμάτων της επιστημονικής έρευνας, καθώς και την «αξιακή ουδετερότητα» των κοινωνικών επιστημόνων. Ειδικότερα:

2.1. Η καρτεσιανή υπερβατική λογική βάση του μοναχικού υποκειμένου και η ασυμβατότητά της με την έννοια της κριτικής

Ο Descartes με την πρόταση «σκέπτομαι άρα υπάρχω», νομιμοποιεί την απολυτότητα της σκέψης του μοναχικού υποκειμένου. Παράλληλα, διαχωρίζει το υποκείμενο, που είναι βέβαιος ότι υπάρχει, αφού σκέπτεται, από τον εξωτερικό κόσμο, για την ύπαρξη του οποίου προβληματίζεται. Έτσι, δίνει μια υπερβατική, μια υπερεμπειρική διάσταση στη νόηση του μοναχικού υποκειμένου και θεμελιώνει την εννοιακή χαρακτηριστική του υποκειμενικού σκέψης, η οποία στηρίζεται σε *a priori* αρχές (Beyssade, 1990, σελ. 95-136). Ωστόσο, μια τέτοια θέση αποκλείει την ταυτόχρονη αναγνώριση και λειτουργία του «άλλου», επομένως και την έννοια της κριτικής, η οποία, όπως αποδεχθήκαμε, απαιτεί «ελεύθερη και δημόσια εξέταση». Έτσι, η έννοια της κριτικής, με τον τρόπο που έχει οριστεί, δε φαίνεται να είναι συμβατή με το καρτεσιανό πλαίσιο.

Ειδικότερα, ο Descartes θεμελιώνει και νομιμοποιεί την υποκειμενική κρίση, αμφιβάλλοντας για την όποια «πραγματικότητα» μας μεταφέρουν οι αισθήσεις. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η τέλεια γνώση, όπως συμβαίνει ακριβώς στα μαθηματικά, «ξεκινάει... από μερικές βασικές έννοιες (αξιώματα) και προχωρώντας απαγωγικά... φτάνει σε καινούργιες γνώσεις» (Θεοδωρίδης, 1982, σελ. 49). Όμως, τόσο ο υπερβατικός (*a priori*) χαρακτήρας των βασικών εννοιών, όσο και η απαγωγική μεθοδολογία στη

διαδικασία παραγωγής της τέλει γνώσης, αποκλείουν τη «δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» και αναδεικνύουν το δογματισμό της υποκειμενικής κρίσης³. Στο πλαίσιο αυτό, η παραγωγή επιστημονικής γνώσης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών πραγματοποιείται με βάση, αποκλειστικά, την υποκειμενική λογική και μπορεί να συνδεθεί μόνο με την κατασκευή θεωρίας.

Τελικά, ο δογματισμός της υποκειμενικής σκέψης δεν αναγνωρίζει τη λογική του «άλλου» και δεν επιδιώκει την επαλήθευση των όποιων κρίσεων. Αντίθετα, η κριτική, με την ελευθερία και τη δημοσιότητα, επιδιώκει να περιορίσει το δογματισμό της υποκειμενικής σκέψης.

2.2. Η υπερβατολογική βάση του Kant και το άνοιγμα του πεδίου της κριτικής

Ο Kant (1799), μολονότι αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ενεργητικής δύναμης του νου, θεωρεί ότι ο Λόγος κινείται και αναπτύσσεται στο πλαίσιο της δυνατής εμπειρίας⁴ (βλέπε και Habermas, 1978, 1987a, 1992· Walsh, 1985, σελ. 307-308· Höffe, 1990· Δεληγιώργη, 1991, σελ. 48-49). Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι «...οι έννοιες και μαζί με αυτές όλες οι θεμελιώδεις αρχές, οσοδήποτε a priori δυνατές και αν είναι, αναφέρονται σε εμπειρικές εποπτείες⁵, δηλαδή σε δεδομένα για μια δυνατή εμπειρία» (Kant, 1799, σελ. 286). Με τη θέση αυτή, ο Kant προσπαθεί να αναδείξει τη σχέση μεταξύ της νόησης του υποκειμένου και της δυνατής εμπειρίας, την οποία συνδέει με την αντικειμενική πραγματικότητα. Για τον Kant, η πραγματικότητα αυτή αποτελεί το αντικείμενο της γνώσης, την οποία μπορεί να αποκτήσει το κάθε υποκείμενο ενεργοποιώντας τη νόησή του. Ο αλληλοσυσχετισμός μεταξύ των στοιχείων της αντικειμενικής πραγματικότητας (δυνατή εμπειρία) και των a priori υποκειμενικών στοιχείων, φαίνεται να ορίζει το υπερβατολογικό πεδίο του Kant⁶.

Παράλληλα, ο Kant (1782) υποστηρίζει ότι ο ορθολογικός δογματισμός (Descartes) αγνοεί την εμπειρία και προχωρεί μόνος του, με βάση «τις καθαρά νοητικές έννοιες». Με τη θέση αυτή, επιδιώκει να ανοίξει το πεδίο της εμπειρίας και της κριτικής. Όμως, παράλληλα, δεν αρνείται τις a priori υποκειμενικές προϋποθέσεις για την απόκτηση γνώσης και εμπειρίας, οι οποίες, σε κάθε περίπτωση, μας συνδέουν και πάλι με το δογματισμό της υποκειμενικής λογικής. Η αντινομία αυτή μεταξύ υποκειμενικών προϋποθέσεων και ενεργοποίησής τους στο πλαίσιο της δυνατής εμπειρίας, θέτει το ζήτημα της σχέσης μεταξύ νόησης και εμπειρίας ή μεταφυσικής και επιστήμης, η οποία, με τη σειρά της, ορίζει την έννοια του υπερβατολογικού. Ωστόσο, ταυτόχρονα, ο Kant προσπαθεί να αναδείξει τη χρήση της υποκειμενικής λογικής στο κοινωνικό πλαίσιο, η οποία τον συνδέει με την «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» (Guillemit, 1985, σελ. 25) και, επομένως, με την έννοια της κριτικής. Έτσι, από τη μια μεριά, ανοίγοντας το δι-υποκειμενικό πεδίο, δίνει

ρόλο στην κριτική και αναγνωρίζει τον ετεροκαθορισμό του υποκειμένου και, από την άλλη, δεν αρνείται την υποκειμενική και επομένως δογματική χρήση της λογικής (βλέπε και Γιανναράς, 1990, σελ. 48).

Όμως, η έννοια της κριτικής, η οποία παράγει ή, έστω, διαφοροποιεί ποιοτικά τη γνώση (Habermas, 1978a, σελ. 374-375), ώθησε τον Kant να ξανασκεφθεί τις βεβαιότητες για το *a priori* της γνώσης. Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ μιας *a priori* γνώσης και των *a posteriori* αποτελεσμάτων της κριτικής, ανάγκασαν τον Kant να παραδεχθεί τις αντινομίες που υπάρχουν στο εσωτερικό του καθαρού Λόγου. Παράλληλα, οι απόψεις του Hume, που έθεταν το πρόβλημα της αντικειμενικότητας της γνώσης, του ενίσχυσαν την άποψη ότι η «μεταφυσική δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί ως επιστήμη» (Guillermi, 1985, σελ. 45). Έτσι, αποσαφηνίζεται η διακριτική, έστω, αποστασιοποίηση του Kant από την καθαρή υποκειμενική λογική, η οποία σηματοδοτεί και τη στροφή του προς την εμπειρία. Αποτέλεσμα της στροφής αυτής, αποτελεί και ο ορισμός της κριτικής, ως «ελεύθερης και δημόσιας εξέτασης μέσω του Λόγου».

Ωστόσο, η στροφή προς το κοινωνικό πλαίσιο και την κριτική, προϋποθέτει την ύπαρξη και τη χρήση κριτηρίων εγκυρότητας. Ο Schnädelbach (1990, σελ. 276) υποστηρίζει ότι κρίση είναι η ικανότητα χρήσης κάποιων κανόνων. Παράλληλα, σύμφωνα με την Benhabib (1990, σελ. 330), έγκυροι είναι οι κανόνες «...τους οποίους τα άτομα μπορούν ή θα μπορούσαν να αποδεχθούν ως αποτέλεσμα ορισμένων δι-υποκειμενικών πρακτικών επιχειρηματολογίας». Είναι εμφανές ότι οι κανόνες αυτοί θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια λογική βάση για τη λειτουργία της κριτικής. Όμως, το ερώτημα για την υφή της λογικής βάσης της κριτικής στο καντιανό πλαίσιο, δεν έχει αναιρεθεί. Η αντινομία ανάμεσα στην υπερβατολογικής διάστασης καθολικότητα που αξιώνει η «κατηγορική προσταγή» ή η υποκειμενική λογική, και στη ρευστότητα της «δημόσιας εξέτασης», η οποία αναδεικνύει τη διαφορετικότητα και, απλά διεκδικεί την εγκυρότητα, εξακολουθεί να παραμένει (βλέπε και Böhler, 1990, σελ. 113). Ωστόσο, η αντινομία αυτή ανοίγει το πεδίο των διερευνήσεων και προς τις δύο κατευθύνσεις, η καθεμιά από τις οποίες προσανατολίζει διαφορετικά τις ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες.

Συγκεκριμένα, ο Kant φαίνεται ότι παραμένει δέσμιος των υποκειμενικών προϋποθέσεων, ανοίγοντας το δρόμο για συγκεκριμένης κατεύθυνσης ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες. Έτσι, τονίζει ότι «η κριτική δεν αντιτίθεται στη δογματική πορεία της λογικής, που συνιστά την καθαρή γνώση ως επιστήμη, γιατί η επιστήμη οφείλει να είναι πάντοτε αποδεικτική με βάση σίγουρες *a priori* αρχές» (απόσπασμα στο Γιανναρά, 1990, σελ. 47). Απλά προσπαθεί να αποδεσμευθεί από αυθαίρετους δογματισμούς και, μέσα από την έννοια της κριτικής, να νομιμοποιήσει «...τον υποχρεωτικό χαρακτήρα των επιστημονικών βεβαιώσεων που προκύπτουν από την κριτική λειτουργία της υποκειμενικής λογικής» (Γιανναράς, 1990, σελ. 48).

Hume

Η θέση αυτή επιβεβαιώνει, σε μεγάλο βαθμό, τη θετικιστική λογική και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του κριτικού ορθολογισμού του Porper στις κοινωνικές επιστήμες (2.5.2). Η ποππεριανή θέση, μολονότι επιδιώκει τη νομιμοποίηση (επιβεβαίωση ή διάψευση) μιας επιστημονικά διαμορφωμένης αλήθειας στο πεδίο της κριτικής, θεωρεί ότι ο ορθός Λόγος είναι εκείνος που εξασφαλίζει το στοιχείο της «αντικειμενικότητας» και της «αξιακής ουδετερότητας» των ερευνητών στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Στην ίδια γραμμή, η αξίωση για συνολική επιβεβαίωση ή για συνολική διάψευση μιας επιστημονικής αλήθειας, στο πεδίο της κριτικής (κοινωνικό πλαίσιο), αναδεικνύει την έννοια της καθολικότητας. Όμως, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της καθολικότητας καταπνίγει τη διαφορετικότητα που αποτελεί δομικό στοιχείο της κριτικής. Απλά, ο κριτικός ορθολογισμός νομιμοποιεί τις βεβαιότητες της επιστήμης. Έτσι, το καντιανό υπερβατολογικό πλαίσιο φαίνεται ότι αποτελεί το υπόβαθρο των θέσεων του Porper για την παραγωγή επιστημονικής γνώσης στις κοινωνικές επιστήμες (Κονιαβίτης, 1994, σελ. 31-32). Ωστόσο, η δεύτερη διάσταση της αντινομίας του Kant, ανοίγει το πεδίο για τη συνέχιση των διερευνήσεων.

2.3. Η έννοια της κριτικής στο πλαίσιο της αντίθεσης του Hegel: Μια ριζοσπαστικότερη έκφραση της καντιανής υπερβατολογικής βάσης

Ο Έγκελος, στο έργο του *Η Επιστήμη της Λογικής* (§10, σελ. 48), υποστηρίζει ότι «...το να θέλουμε να γνωρίζουμε πριν να γνωρίζουμε, είναι τόσο γελοίο όσο το έξυπνο παράγγελμα αυτού του δασκάλου που βεβαιώνει πως πρέπει να μάθουμε να κολυμπούμε πριν πέσουμε στο νερό». Το απόσπασμα αυτό επιβεβαιώνει την κριτική στάση του Hegel απέναντι στο *a priori* της γνώσης και αναδεικνύει τη σημασία της έννοιας της αντίθεσης στο τριαδικό του σύστημα (Habermas, 1987a, σελ. 24· βλέπε και Λάμνιαν, 1996, σελ. 147-149). Σύμφωνα με το Hegel (Marcuse, σελ. 268), η γνώση ή η αλήθεια δε συνδέεται, αποκλειστικά, με τη σκέψη του μοναχικού υποκειμένου, αλλά αποτελεί στοιχείο μιας εν εξελίξει πραγματικότητας. Η πραγματικότητα αυτή εκφράζεται με την έννοια της αντίθεσης. Η έννοια αυτή θεωρεί ότι το υποκειμενικό πνεύμα μεταφέρεται στην κοινωνική ζωή. Όμως, στην κοινωνική ζωή, εκδηλώνεται η δι-υποκειμενική δράση, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία της κριτικής. Έτσι, με βάση την κριτική, το υποκειμενικό πνεύμα ριζοσπαστικοποιείται και μετατρέπεται σε αντικειμενικό. Στο πλαίσιο αυτό, ο Hegel, θα υποστηρίξει ότι η κριτική μπορεί να αποκαλύψει τις διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης και να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τα δεσμά των πίστσεων και της ιδεολογίας (Habermas, 1987a, σελ. 23-24). Τελικά, βλέπει την κριτική ως μια δημιουργική λειτουργία, που ριζοσπαστικοποιεί τις έννοιες της αλήθειας και της αντικειμενικότητας, την ύπαρξη των οποί-

ων, ωστόσο, εξακολουθεί να αναγνωρίζει. Όμως, η αντικειμενικότητα, η αλήθεια, καθώς και η συνακόλουθη αναγνώριση της καθολικότητας, οδηγούν στην αποδοχή της θετικιστικής λογικής, η οποία παράγει συνέπειες στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Hegel, υπενθυμίζοντας την υπερβατολογική διάσταση του τριαδικού του συστήματος, επιδιώκει η σύνθεση των αντιθέσεων να πραγματοποιείται με βάση τη λογική σκέψη του μοναχικού υποκειμένου⁷. Έτσι, μολονότι με την αντίθεση προσπαθεί να εγκαθιδρύσει την ανεξαρτησία της κριτικής και της επιστήμης, συνδέοντας την έννοια της αντίθεσης με το αντικειμενικό πνεύμα, επαναφέρει στο προσκήνιο την υποκειμενική λογική, την οποία ουδέποτε είχε απαρνηθεί. Αναγνωρίζει δηλαδή στο υποκειμενικό πνεύμα, άρα στη φιλοσοφία και όχι στην επιστήμη/κριτική, τη δυνατότητα να αρθρώνει τον τελευταίο λόγο. Αυτό, όπως θα τονίσει ο Marx (1978, σελ. 24-25, τόμος Α'), ο οποίος φαίνεται ότι ταυτίζει την επιστήμη με την κριτική, σε μεγάλο βαθμό, ακυρώνει τα επιτεύγματα της κριτικής (επομένως και της επιστήμης). Έτσι, μολονότι ο Hegel θεμελιώνει μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ συνείδησης και ιστορίας ή υποκειμένου και αντικειμένου (Βαλλιάνος, σελ. 110), η τελική του πρόταση για σύνθεση, με βάση τη λογική σκέψη του μοναχικού υποκειμένου, μας επαναποθετεί στο καντιανό πλαίσιο. Όμως, σε κάθε περίπτωση, η αξιοποίηση των απόψεων του Hegel, τόσο από τον Marx, όσο και από την Κριτική Σχολή, έδωσε μια ξεχωριστή δυναμική στην έννοια της κριτικής.

2.4. Η αξιοποίηση των απόψεων του Hegel από τον Marx: Μια επαναποθέτηση της λογικής βάσης της κριτικής

Ο Marx, στο έργο του *Theses on Feuerbach* (1970) υποστηρίζει ότι δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία οι ποικίλες ερμηνείες του κόσμου που πραγματοποιούν οι φιλόσοφοι (υποκειμενική λογική), αλλά η αλλαγή του κόσμου. Όμως, σύμφωνα με τον Hegel (2.3), η εξέλιξη (αλλαγή) του κόσμου πραγματοποιείται στο πλαίσιο της αντίθεσης, στο οποίο λειτουργεί και η έννοια της κριτικής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Marx βλέπει την κριτική ως μια επαναστατική δραστηριότητα, η οποία, μέσα από τη σκόπιμη δράση της επαναστατημένης εργατικής τάξης, μπορεί να αλλάξει την κοινωνική πραγματικότητα. Παράλληλα, η αξιοποίηση του Hegel επιχειρείται και στο έργο *Η Γερμανική Ιδεολογία* (Marx και Έγκελς, 1997), στο οποίο η έννοια της κριτικής παρουσιάζεται ως κριτική της επιβαλλόμενης από την άρχουσα τάξη ιδεολογίας. Η συγκεκριμένη ιδεολογία διαστρεβλώνει προς όφελος της κυρίαρχης τάξης την κοινωνική πραγματικότητα. Η διάσταση αυτή θα αξιοποιηθεί στη συνέχεια και από την Κριτική Σχολή.

Σύμφωνα με τον Habermas (1978, 1988), ο Marx χαρακτηρίζει μεγα-

λειώδη τη σύλληψη του Hegel, ο οποίος θεωρεί την έννοια της αντίθεσης «...βασική αρχή κάθε κίνησης και δημιουργίας». Ωστόσο, παράλληλα, ο Marx κατακρίνει τη θέση του Hegel, ο οποίος θέλει η σύνθεση να πραγματοποιείται στο πλαίσιο του μοναχικού υποκειμένου⁸. Υποστηρίζει ότι μια τέτοια θέση ακυρώνει τις ριζοσπαστικές λειτουργίες της ίδιας της ζωής. Όμως, την ίδια στιγμή ο Marx κάνει το ακριβώς αντίστροφο λάθος. Συγκεκριμένα, ενώ κατακρίνει τον Hegel για την επιστροφή του στο υποκείμενο, ο ίδιος επιδιώκει μεν τη σύνθεση στο πλαίσιο της «αντίθεσης», αλλά τη συνδέει με την επαναστατική θέληση του «συλλογικού υποκειμένου»⁹ της εργατικής τάξης. Έτσι, και στις δύο περιπτώσεις υπονομεύεται η έννοια της κριτικής, αφού περιορίζεται η «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου».

Παράλληλα, ο Habermas (1978, 1978a, 1979· βλέπε και Giddens, 1982· Schmid, 1982) θεωρεί ότι ο Marx δίνει έμφαση στους υλικούς όρους αναπαραγωγής του ανθρώπινου είδους, οι οποίοι, με βάση την έννοια της κοινωνικής εργασίας, διαπλέκουν την πειραματικά και τεχνικά ελέγξιμη γνώση της παραγωγικής διαδικασίας με την κοινωνική αλληλόδραση. Παράλληλα, στο μαρξικό πλαίσιο, η αλληλόδραση καθορίζεται από μια ιδιότυπη μορφή υποκειμενικής λογικής (οι δύο τάξεις παρουσιάζονται ως συλλογικά υποκείμενα), στην οποία ο Habermas αποδίδει τα εργαλειακά χαρακτηριστικά της θετικής επιστήμης¹⁰. Έτσι, ο Marx (Habermas, 1978, σελ. 44), δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στη λογική που χαρακτηρίζει τις φυσικές επιστήμες και τη λογική που χαρακτηρίζει την κριτική (επομένως και τις κοινωνικές επιστήμες).

Αντίθετα, για τον Habermas, η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους απαιτεί τη συμπληρωματική λειτουργία:

- α. Της εργασίας και της προσπάθειας του ανθρώπου να ελέγξει τη φύση.
- β. Των συμβολικά διαμεσολαβημένων κοινωνικών δράσεων.

Στην πρώτη περίπτωση, αναδεικνύεται η εργαλειακή δράση, η οποία εκφράζεται με τη σχέση υποκειμένου/αντικειμένου. Η δράση αυτή διαμορφώνει τη συγκεκριμένης υφής εργαλειακή λογική, η οποία παράγει πειραματικά και τεχνικά ελέγξιμη γνώση. Στη δεύτερη περίπτωση, η εξέλιξη του συμβολικού συστήματος και η δημιουργία της γλώσσας, δίνει άλλη δυναμική στη σχέση μεταξύ των υποκειμένων και διαμορφώνει ένα δεύτερο διακριτό πλαίσιο αναπαραγωγής του ανθρώπινου είδους. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται η επικοινωνιακή δράση, λειτουργεί η κριτική και συγκροτείται μια άλλη μορφή λογικής, η οποία έχει τη βάση της στη δημιουργία κοινά αποδεκτών λογικών κανόνων (βλέπε και Schnädelbach, 1990· Benhabib, 1990).

Σύμφωνα με το Habermas, ο Marx δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να διαχωρίσει τα δύο αυτά επίπεδα και, σε κάθε περίπτωση, εμπλέκει την εργαλειακή λογική της παραγωγικής διαδικασίας με την επικοινωνία και

την κριτική. Όμως, η διαπλοκή αυτή δε βοηθάει τη διάκριση μεταξύ των εμπειρικών (πειραματικά και τεχνικά ελέγξιμων) στοιχείων που παράγει η θετική επιστήμη και των στοιχείων της επιχειρηματολογίας, που παράγει η λειτουργία της κριτικής¹¹. Παράλληλα, η μη αποσαφήνιση της διάκρισης αυτής, είναι φανερό ότι λειτουργεί υπέρ της εργαλειακής λογικής της θετικής επιστήμης, αφού στο μαρξικό πλαίσιο τα επικοινωνιακά στοιχεία της κριτικής, τα οποία ανήκουν στο εποικοδόμημα, υποτάσσονται τελικά στον τεχνικό έλεγχο και στα υλικά στοιχεία της υποδομής. Όμως, με τον τρόπο αυτό, επιβάλλεται και στις κοινωνικές επιστήμες η επικυριαρχία της θετικιστικής λογικής των φυσικών επιστημών¹². Ωστόσο, υπάρχουν σαφείς ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στη γνώση που παράγει η θετική επιστήμη και σε αυτήν που παράγει η κριτική. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη της θεωρίας δεν στηρίζεται, αποκλειστικά, στη δημιουργία νέων εμπειριών και τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων, αλλά, κυρίως, στην ποιοτική διαφοροποίηση της ίδιας εμπειρίας. Ο ρόλος της κριτικής στις ποιοτικές διαφοροποιήσεις της εμπειρίας είναι προφανής (Habermas, 1978a, σελ. 374-375). Όμως, ο Habermas (1978, 1978a, 1984, 1988a) δεν αγνοεί το συμπληρωματικό ρόλο της εμπειρίας που παράγουν οι θετικές επιστήμες. Έτσι, θεωρεί ότι ο άνθρωπος διαμορφώνεται με βάση:

- α. Την εργαλειακή-τεχνική γνώση, την οποία παράγει η εργαλειακή λογική της θετικής επιστήμης.
- β. Την πρακτική γνώση, η οποία, μέσα από την αλληλόδραση, ενεργοποιεί το πεδίο της κριτικής και ανοίγει το δρόμο για την υπέρβαση των διαστρεβλωμένων (ιδεολογικού χαρακτήρα) στοιχείων της γνώσης. Η δεύτερη αυτή διάσταση συμβάλλει στην απελευθέρωση του ανθρώπου από ιδεολογικού χαρακτήρα καταναγκασμούς.

Πριν αναλύσουμε περισσότερο τις θέσεις του Habermas, οι οποίες επανατοποθετούν τον προβληματισμό για την έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε, με κάθε συντομία, στις κλασικές απόψεις της Κριτικής Σχολής, στο εσωτερικό της οποίας αναπτύσσεται και διαφοροποιείται η έννοια της κριτικής.

2.5. Η έννοια της κριτικής και οι διαφοροποιήσεις της λογικής της βάσης, στο πλαίσιο της Κριτικής Σχολής

Όπως έχει τονισθεί (βλέπε 2.4), στο κλασικό μαρξικό πλαίσιο, η έννοια της κριτικής εμφανίζεται:

- α. Ως επαναστατική δραστηριότητα του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης και ως μοχλός αλλαγής της οικονομικής πραγματικότητας, η οποία θα αλλάξει και την κοινωνική. Στο πλαίσιο αυτό κυριαρχεί η θετικιστική λογική, η οποία νομιμοποιεί τη μεθοδολογία έρευνας των φυσικών επιστημών.

β. Ως κριτική της ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης, η οποία προσπαθεί να επιβάλει το δικό της αξιακό σύστημα.

Η τελευταία αυτή διάσταση της κριτικής αξιοποιείται ιδιαίτερα από την Κριτική Σχολή της Φρανκφούρτης. Η Κριτική Σχολή χρησιμοποιεί τη θέση του Hegel, σύμφωνα με την οποία η κριτική συμβάλλει στην αποκάλυψη των ιδεολογικών προκαταλήψεων και των διαστρεβλωμένων μορφών συνείδησης. Παράλληλα, η κλασική έκφραση της Κριτικής Σχολής προσπαθεί να ανακαλύψει και να αποκαλύψει τη βάση πάνω στην οποία στηρίζουν την ανάπτυξή τους οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Για την Κριτική Σχολή, η «πρόοδος» των σύγχρονων κοινωνιών στηρίζεται στην εργαλειακή λογική, η οποία, σύμφωνα με τον Habermas, αποτελεί τη βάση της θετικής επιστήμης (βλέπε υποσημείωση 10). Έτσι, η εργαλειακή λογική γίνεται στόχος της κριτικής της. Στο πλαίσιο αυτό, η Κριτική Σχολή ασκεί σκληρή κριτική στη θετικιστική μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών· ειδικότερα, στις «αντικειμενικότητες» και στις «τεχνικά» ελέγξιμες προγνώσεις που η ίδια παράγει.

2.5.1. Η αμφισβήτηση της έννοιας της κριτικής και των άλλων λογικών της βάσεων, από τους εκφραστές της Κριτικής Σχολής Horkheimer και Adorno

Οι Horkheimer και Adorno, επηρεασμένοι από τα γεγονότα της εποχής τους (1934-1944), προχώρησαν σε μια ριζική αμφισβήτηση του ορθού Λόγου (1986). Συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι η σύγχρονη εποχή, παρά την απόλυτη επικράτηση του ορθολογισμού και τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών, κατάφερε να αναδείξει καταστάσεις όπως: ο φασισμός, ο ναζισμός, ο σταλινισμός κ.λπ. (βλέπε και Γεωργίου, 1988, σελ. 9). Παράλληλα, η εποχή αυτή συνέβαλε στην ανάπτυξη των ποικίλων μορφών καταπίεσης και κυριαρχίας κάποιων ανθρώπων πάνω σε άλλους ανθρώπους, οι οποίες δεν ήταν πάντα αποτέλεσμα επίδρασης των οικονομικών παραγόντων. Έτσι, αποσαφήνισαν την αποστασιοποίησή τους από τον επιστημονικό μαρξισμό.

Οι Horkheimer και Adorno ξεκίνησαν με πρόθεση τη θεμελίωση μιας θεωρητικής, και με αναφορές στην εμπειρία, κριτικής της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως αυτοί τη βίωναν αυτοεξόριστοι στη μητρόπολη του καπιταλισμού, την Αμερική, στην οποία πήγαν το 1934, μετά την επικράτηση του Χίτλερ. Ωστόσο, στην πορεία της εργασίας τους, άρχισαν να αμφισβητούν και την ίδια έννοια της κριτικής. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι ακόμα και οι βασικές έννοιες του διαφωτισμού, όπως η ελευθερία και η χειραφέτηση, οι οποίες αναδύονται από την έννοια της κριτικής, καθορίζονται και υποτάσσονται στην κυρίαρχη εργαλειακή λογική. Έτσι, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι, ακόμα και η επιστήμη, δεν αξιοποιείται για να βοηθήσει τον άνθρωπο να γνωρίσει τα πράγματα, αλλά για να κατασκευάσει τα πράγματα και για να παράγει

αποτελέσματα. Στο πλαίσιο αυτό, θεώρησαν ότι, ακόμα και η επιστημονική θεωρία, δεν έχει αυτόνομη κριτική δυνατότητα, αλλά είναι υποταγμένη στην κυρίαρχη εργαλειακή λογική.

Τελικά, οι δύο στοχαστές αμφισβητούν την επιστημονική θεωρία και την έρευνα που πραγματοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες. Παράλληλα, υποστηρίζουν ότι μόνο η φιλοσοφία, έστω και μέσα από τη ριζική αμφισβήτηση του Λόγου, μπορεί να διασώσει την έννοια της κριτικής και, μέσα από αυτή, την αυτονομία του ατόμου (βλέπε και Καβουλάκος, 1996). Ο Horkheimer (1987), στον πρόλογο του βιβλίου του, υποστηρίζει ότι, μολονότι στη σύγχρονη εποχή η τεχνική γνώση αναπτύσσεται, η αυτονομία του ατόμου και η ελεύθερη κρίση του μειώνονται. Παράλληλα, θεωρεί σύμπτωμα της παρούσας κρίσης την τάση να μεταφράζεται κάθε ιδέα σε δράση ή σε αποχή από τη δράση (εργαλειακός τρόπος σκέψης της θετικής επιστήμης). Τελικά, θα υποστηρίξει ότι η σκέψη για τη σκέψη, η οποία καλλιεργείται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας, είναι μια διάσταση που σήμερα όμως δεν πρέπει να αγνοήσουμε¹³.

Όμως, μια φιλοσοφία απαλλαγμένη από τον ορθό Λόγο, η οποία θα έχει στόχο τη διάσωση της κριτικής και, μέσα από αυτή, την κατάκτηση της αυτονομίας του ατόμου, αναδεικνύει μια σημαντική αντινομία. Συγκεκριμένα, αν στο πλαίσιο της φιλοσοφίας διασωθεί η έννοια της κριτικής, η οποία θα έχει στόχο την αυτονομία του ανθρώπου, την ίδια στιγμή η κριτική γίνεται μέσο για την επιτυχία κάποιου σκοπού. Επομένως επιβεβαιώνεται και πάλι ο κλασικός ορισμός του εργαλειακού τρόπου σκέψης (συνδυασμός μέσων για την επιτυχία του σκοπού) και αναπαράγεται το πρόβλημα. Σύμφωνα με τον Βενσάν (1977, σελ. 129-130), οι θέσεις αυτές θα αναγκάσουν:

- α. Τον Horkheimer να εγκαταλείψει την προσπάθεια και τελικά «να καταλήξει στο τέλος της ζωής του στο μυστικισμό».
- β. Τον Adorno να επιλέξει τον ανορθολογικό σαρκασμό, προκειμένου να συνεχίσει την κριτική του απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογία.

Στο σημείο αυτό εμφανίστηκε ο Habermas, ο οποίος προχώρησε σε μια σημαντική αλλαγή του προσανατολισμού της Κριτικής Σχολής (Hohendahl, 1985). Συγκεκριμένα, προσπάθησε να επαναποθετήσει την έννοια της κριτικής, μέσα από τη συγκρότηση μιας νέας λογικής βάσης για τη λειτουργία της. Στο πλαίσιο αυτό, προσπάθησε να δώσει νέα ώθηση στην έννοια της λογικότητας. Έτσι, από τη ριζική αμφισβήτηση του μονοδιάστατου εργαλειακού Λόγου, στην οποία είχαν καταλήξει οι προκάτοχοί του, προχώρησε στη διαμόρφωση μιας αποκεντρωμένης μορφής λογικής, η οποία, ύστερα από πολλές αναθεωρήσεις, εκφράστηκε με την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας (Habermas, 1984, 1987).

2.5.2. Επικοινωνιακή Λογικότητα:

Μια πολυδιάστατη λογική βάση για τη λειτουργία της κριτικής

Ο Habermas (1978, 1978a, 1988a· βλέπε και Dryzek, 1995), διερευνώντας επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των κοινωνικών επιστημών, τονίζει τη σημασία που έχει για τις κοινωνικές επιστήμες η *κατανόηση των νοημάτων* που δημιουργούνται στο βίοκοσμο. Έτσι, επαναφέρει τη συζήτηση για τη διαφοροποίηση των ερευνητικών διαδικασιών στις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνει την κριτική του στο θετικισμό, ο οποίος, μέσα από τη δημιουργία της ονομαζόμενης «επιστημονικής συνείδησης», έχει μοναδική επιδίωξη τη διατύπωση γενικών νόμων και την τάση για συγκρότηση τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων¹⁴. Ταυτόχρονα, αποσαφηνίζει ότι η τάση αυτή δεν συμβάλλει στην *κατανόηση του νοήματος* και στην παραγωγή έγκυρης γνώσης στις κοινωνικές επιστήμες. Ωστόσο, στην ίδια γραμμή με τον Weber, δεν θέλει να υιοθετήσει μια καθαρά ερμηνευτική προσέγγιση (McCarthy, 1991). Έτσι, θα επιδιώξει να επισημάνει και την υποχρέωση της κοινωνικής επιστήμης να προχωρήσει, από την *κατανόηση του νοήματος στην έγκυρη εξήγηση* της κοινωνικής πραγματικότητας. Τελικά, το συνολικό έργο του Habermas αποτελεί μια προσπάθεια:

1. Ανάδειξης πλαισίων για τη δημιουργία και την κατανόηση των νοημάτων.
2. Εξασφάλισης λογικών βάσεων για την κατοχύρωση της εγκυρότητάς τους.

Σύμφωνα με τον Habermas (1978, 1978a, 1984, 1987· βλέπε επίσης Hohendahl, 1985· Καβουλάκος 1996), η διαμορφωμένη και από την ιστορική συγκυρία απαισιοδοξία των Horkheimer και Adorno οδήγησε την Κριτική Θεωρία στην αυτοαναίρεσή της, αφού, η ριζική αμφισβήτηση του ορθού Λόγου, δεν επέτρεψε τη συγκρότηση μιας λογικής βάσης για τη λειτουργία της κριτικής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Habermas θα επιδιώξει να δώσει ξανά ώθηση στην Κριτική Θεωρία. Ωστόσο, δε θα αγνοήσει τη ριζοσπαστική θέση της Κριτικής Σχολής. Έτσι, θα αρχίσει με την αναγνώριση των ανθρώπινων διαφορόντων (προσπάθεια για την κατανόηση των νοημάτων) και την άσκηση κριτικής στον «επιστημονισμό» των κοινωνικών επιστημών, ο οποίος στηρίζεται στη θετικιστική λογική (βλέπε και Habermas, 1988a). Όμως, σύμφωνα με τους Popper (1966, 1968) και Husserl (1981), τα διαφέροντα, τα οποία εκφράζουν τις αξίες και τις επιδιώξεις ατόμων ή ομάδων, παραμορφώνουν τις βασισμένες στη θετική λογική «αντικειμενοποιήσεις» της επιστήμης. Για το λόγο αυτό, ο Habermas θα θεωρήσει αναγκαία τη διαμόρφωση μιας περισσότερο ευέλικτης λογικής βάσης για τη νομιμοποίηση των διαφορόντων αυτών. Παράλληλα, η συγκεκριμένη βάση θα εξασφαλίζει την εγκυρότητα της κριτικής και της γνώσης που αυτή παράγει. Επομένως, η επανατοποθέ-

τηση της Κριτικής Θεωρίας απαιτεί, όχι την άρνηση, αλλά τη θεματοποίηση της λογικής. Για το Habermas, η λογική δεν περιορίζεται στο στενό πλαίσιο της εργαλειακής και της σκόπιμης δράσης. Έτσι, θα επιχειρήσει να συγκροτήσει μια αποκεντρωμένη έννοια της λογικής (λογική βάση για κριτική), αναζητώντας κοινωνικά διαμορφωμένα πλαίσια για τη θεμελίωση των διακριτών μορφών της.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Habermas (1978) πραγματοποιεί την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια για την αποκέντρωση της λογικής και τη νομιμοποίηση των διακριτών μορφών της. Στο έργο του: *Knowledge and Human Interests*, προχωρεί στην αναγνώριση του ρόλου των ανθρώπινων διαφερόντων. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι τα διακριτά αυτά διαφέροντα εκφράζουν και διακριτές αξίες, οι οποίες με τη σειρά τους, διαμορφώνουν και διακριτές μορφές λογικής¹⁵. Με τη θέση αυτή επιδιώκει να υπονομεύσει την τάση κυριαρχίας του θετικισμού, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Τελικά, η αναγνώριση του ρόλου των ανθρώπινων διαφερόντων, επαναποθετεί το πρόβλημα των «τεχνικά» ελέγξιμων προγνώσεων και της «αντικειμενικότητας» της κοινωνικής επιστήμης, καθώς και της «αξιακής ουδετερότητας» των κοινωνικών επιστημόνων. Είναι φανερό ότι η αναγνώριση και η νομιμοποίηση των διακριτών διαφερόντων και των αυθύπαρκτων λογικών τους, δεν είναι συμβατή με την έννοια της «αντικειμενικότητας», η οποία αξιώνει καθολική αναγνώριση και εκφράζεται μέσα από τη θετικιστική λογική. Ταυτόχρονα, η αναγνώριση και η νομιμοποίηση των διακριτών αξιών, που το κάθε διαφέρον αντιπροσωπεύει, υπονομεύει και την απαίτηση ή τη δυνατότητα για ουδέτερη στάση του κοινωνικού επιστήμονα. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τον Habermas, η ποικιλία των ανθρώπινων διαφερόντων μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσα από μια λογικά κατοχυρωμένη λειτουργία της κριτικής. Έτσι, η έννοια της κριτικής και η λογική της βάση φαίνεται ότι αποτελεί δομικό στοιχείο της κοινωνικής επιστήμης.

Αντίθετα ο Popper (1966, 1968, 1969· βλέπε και Καβουλάκος, 1996, σελ. 31), προκειμένου να κατοχυρώσει την αντικειμενικότητα της γνώσης στο χώρο της κοινωνικής επιστήμης, καθώς και την αξιακή ουδετερότητα των ερευνητών, υιοθετεί τον θετικιστικού χαρακτήρα διαχωρισμό μεταξύ «γεγονότων» και «αξιών». Παράλληλα, υποστηρίζει ότι οι αξίες ή και οι ατομικές επιδιώξεις, δεν εκφράζουν ορθολογικές λειτουργίες, επομένως, δεν ενσωματώνουν το στοιχείο της καθολικότητας και το δεσμευτικό χαρακτήρα της επιστήμης. Η θέση αυτή συνδέει, αποκλειστικά, τον ορθό Λόγο με την επιστήμη¹⁶. Όμως, ο Habermas υποστηρίζει ότι ο Popper κάνει λάθος όταν δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα λειτουργίας μορφών λογικής στο βιόκοσμο. Ταυτόχρονα, θεωρεί ότι η ταύτιση της λογικότητας με την εργαλειακή λογική της θετικής επιστήμης, περιορίζει το ίδιο το περιεχόμενο της λογικής. Επίσης, όταν ο Popper δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα λογικών λειτουργιών στο βιόκοσμο, αποκλείει τη συ-

γκρότηση και τη λειτουργία μιας λογικής βάσης στο κοινωνικό πλαίσιο, η οποία θα μπορούσε να εξασφαλίσει την εγκυρότητα της κριτικής.

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Popper (1966, 1968), αναγνωρίζοντας τα προβλήματα αυτά, προσπαθεί να ανοίξει το επικοινωνιακό πεδίο. Έτσι, υποστηρίζει ότι η ελεύθερη συζήτηση στο πλαίσιο της ανοιχτής κοινωνίας (η λειτουργία της κριτικής) μπορεί να επιβεβαιώσει ή να διαψεύσει μια επιστημονικά διαμορφωμένη αλήθεια. Όμως, πώς μπορεί να αναγνωρισθεί η εγκυρότητα της επιβεβαίωσης ή της διάψευσης μιας επιστημονικής αλήθειας, με βάση μια ελεύθερη συζήτηση (κριτική) στο ανορθολογικό πλαίσιο της ανοιχτής κοινωνίας; Όπως τονίσαμε, ο ίδιος ο Popper δε θεωρεί αξιόπιστο το κοινωνικό πλαίσιο, αφού σε αυτό κυριαρχούν οι αξίες και οι ατομικές επιδιώξεις. Έτσι, στον Popper, η έννοια της κριτικής υποβαθμίζεται, επειδή:

- α. Ο ρόλος της περιορίζεται στο πεδίο της επιβεβαίωσης ή της διάψευσης μιας «εκεί έξω» κατασκευασμένης από τη θετική επιστήμη, αλήθειας.
- β. Ακόμα και η επιβεβαίωση ή η διάψευση δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη, αφού πραγματοποιείται στο χαρακτηρισμένο από τον ίδιο ανορθολογικό κοινωνικό πλαίσιο.

Αντίθετα, ο Habermas νομιμοποιεί τα τμηματικά ανθρώπινα διαφέροντα, τις αξίες που αυτά εκφράζουν, καθώς και τις διακριτές μορφές λογικής που διαμορφώνουν. Έτσι, αναγνωρίζει στο βίοκοσμο τα χαρακτηριστικά μιας πηγής, στην οποία υπάρχει και λειτουργεί ένα ορθολογικό δυναμικό που στηρίζει μια λογικά διαρθρωμένη γνώση (Habermas, 1985). Τελικά, από τη στιγμή που αναγνωρίζει την ύπαρξη και λειτουργία λογικών διαδικασιών στο ανοιχτό πεδίο του βίοκοσμου, νομιμοποιεί την «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου». Επομένως, αναγνωρίζει τη σημασία της κριτικής στην κατανόηση των νοημάτων. Παράλληλα, ο Habermas, συνδέοντας θεωρία και πράξη, αναγνωρίζει τη λειτουργία της λογικής και στο πλαίσιο της καθημερινής πρακτικής. Είναι αυτονόητο ότι μια πιθανή άρνηση αναγνώρισης της λειτουργίας της λογικής στο πεδίο της πράξης, θα οδηγούσε σε έναν απόλυτο διαχωρισμό μεταξύ θεωρίας και πράξης και στο ρόλο που επιφυλάσσει για τη θεωρία η έννοια της «καθαρής θεωρίας» του Husserl.

Πιο συγκεκριμένα, ο Habermas (1978· βλέπε και Λάμνιαν, 1996), δικάώνει τον Husserl για την κριτική του στάση πάνω στην αντικειμενιστική επίφαση των επιστημών, οι οποίες ασχολούνται μόνο με τα γεγονότα και τους νόμους που τα διέπουν και όχι με τις διαδικασίες σύστασης της φαινομενικά αντικειμενοποιημένης πραγματικότητας. Ωστόσο, διαφωνεί με τη θεωρητική του κατασκευή, η οποία έχει στόχο την ανάδειξη μιας «καθαρής θεωρίας». Ειδικότερα, διαφωνεί με το Husserl σε δύο σημεία:

1. Στη μη νομιμοποίηση της έννοιας του ανθρώπινου διαφέροντος. Είναι γεγονός ότι ο Husserl ασκεί κριτική στη θετική επιστήμη, επειδή θεω-

- ρεί ότι αυτή καταγράφει μια αντικειμενοποιημένη πραγματικότητα που έχει ενσωματωμένα ανθρώπινα διαφέροντα, τα οποία και τη διαστρεβλώνουν. Στο πλαίσιο αυτό, η θετική επιστήμη δεν εξασφαλίζει την αντικειμενικότητα, την οποία υποτίθεται ότι προσπαθεί να θεραπεύσει. Έτσι, ο Husserl, όχι μόνο δε νομιμοποιεί τα ανθρώπινα διαφέροντα, αλλά τα ενοχοποιεί και τα θεωρεί υπεύθυνα για την έλλειψη αντικειμενικότητας της επιστήμης. Ωστόσο, με τον τρόπο αυτό, περιθωριοποιεί την έννοια της κριτικής, η οποία εκ των πραγμάτων λειτουργεί στο κοινωνικό πεδίο, όπου εκφράζονται και τα ανθρώπινα διαφέροντα.
2. Ο Husserl, ταυτίζει τη φαινομενολογική περιγραφή με την απαλλαγμένη από ανθρώπινα διαφέροντα «καθαρή θεωρία». Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Gurvitch (1987, σελ. 78), προσπαθεί εννοιακά να μας οδηγήσει στο ίδιο το γεγονός, χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου «σημείου» (υπερβατική αναγωγή). Έτσι, αναδεικνύει την «καθαρή θεωρία», την οποία διαχωρίζει σαφώς από τα ανθρώπινα διαφέροντα. Παράλληλα, θεωρεί ότι η αποστασιοποίηση της θεωρίας από την «πρακτική» του κόσμου των βιωμάτων, δίνει στη θεωρία μια ξεχωριστή αίγλη, με βάση την οποία μπορεί να «καθοδηγεί» και να «προσανατολίζει» την πράξη. Για τον Husserl, από τη στιγμή που η θεωρητική στάση θα ασκηθεί για πρώτη φορά, αποτελεί «οδηγητική αίσθηση» για την πράξη. Όμως, πώς μια «καθαρή θεωρία», η οποία έχει διαχωρίσει σαφώς τη θέση της από την πράξη, μπορεί να προσανατολίσει την πράξη; Έτσι, η «καθαρή θεωρία» του Husserl είναι δύσκολο να αποτελέσει μια ρεαλιστική βάση για τη λειτουργία της κριτικής.

Τελικά, για τον Habermas (1978):

- α. Έχει δίκιο ο Husserl, όταν υποστηρίζει ότι οι επιστήμες δεν μπορούν να διεκδικήσουν τον τίτλο της «καθαρής θεωρίας». Ο αντικειμενισμός των επιστημών συγκαλύπτει ή δεν αναδεικνύει τη διαπλοκή της γνώσης με τα ανθρώπινα διαφέροντα, καθώς και τις πιθανές παραμορφώσεις που η διαπλοκή αυτή παράγει.
- β. Ταυτόχρονα, και η απαλλαγμένη από τα ανθρώπινα διαφέροντα «καθαρή θεωρία», την οποία προτείνει ο Husserl, δεν είναι δυνατό να προσανατολίσει τις διαπλεκόμενες με αυτά πρακτικές. Ακόμα περισσότερο, η θέση του Husserl ότι η θεωρητική στάση, από τη στιγμή που θα ασκηθεί για πρώτη φορά, αποτελεί «οδηγητική αίσθηση» για την πράξη, δίνει μια καθαρά μηχανιστική διάσταση στη θεωρία. Έτσι, εξαφανίζει τη δυναμική και δημιουργική λειτουργία της κριτικής. Όπως έχει τονισθεί, η κριτική απαιτεί «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» και δεν αποτελεί υιοθέτηση μιας οδηγίας.

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον Habermas, η σύνδεση της θεωρίας με την πράξη απαιτεί τη λειτουργία της κριτικής, η οποία μπορεί να προκύψει μόνο μέσα από τη σύνδεση της γνώσης με τα ανθρώπινα διαφέροντα. Η θέση αυτή ριζοσπαστικοποιεί έννοιες όπως: κατανόηση, γνώ-

ση, αλήθεια, αντικειμενικότητα, αξιακή ουδετερότητα κ.λπ. Παράλληλα, αποκεντρώνει την έννοια της λογικής, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη και λειτουργία εναλλακτικών ή και συμπληρωματικών μορφών της. Η αναγνώριση και άλλων μορφών λογικής, οι οποίες λειτουργούν στο πεδίο της πράξης, δημιουργεί μια λογική βάση, η οποία θεμελιώνει και ριζοσπαστικοποιεί την έννοια της κριτικής.

Έτσι, μια «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» δεν μπορεί παρά να ενσωματώνει και να νομιμοποιεί, πέρα από την εργαλειακή λογική, και άλλες μορφές λογικής, οι οποίες υπάρχουν και λειτουργούν στην κοινωνία. Παράλληλα, δεν μπορεί παρά να νομιμοποιεί, ως λογικές, και τις διακριτές απόψεις που διαμορφώνονται στο πλαίσιο μιας κριτικής διαδικασίας, η οποία εκτυλίσσεται στο πεδίο της πράξης. Έτσι, δε θεωρεί ανορθολογικές, όπως ο Popper, τις κριτικές παρεμβάσεις στο πεδίο της πράξης, οι οποίες, πιθανότατα, αντιπροσωπεύουν διαφορετικά συστήματα αξιών. Σε κάθε περίπτωση, η έννοια της κριτικής λειτουργεί αποδεχόμενη τη νομιμότητα όλων των παρεμβάσεων και όλων των αξιακών συστημάτων, τα οποία θεωρεί ότι αντιπροσωπεύουν ένα κοινωνικά διαμορφωμένο πλέγμα λογικότητας. Ωστόσο, μια τόσο ριζοσπαστική θέση για τη λειτουργία της κριτικής, αναδεικνύει και το πρόβλημα της ρευστότητας που μπορούν να δημιουργήσουν στο επικοινωνιακό πλαίσιο τα νομιμοποιημένα τμηματικά ανθρώπινα διαφέροντα. Έτσι, ο Habermas άρχισε να σκέφτεται τη δημιουργία μιας λογικής βάσης για τον έλεγχο των ποικίλων διαφερόντων και την εξασφάλιση της εγκυρότητας της κριτικής.

Ο Habermas, στα πρώτα στάδια των διερευνήσεών του, θεωρεί ότι ο έλεγχος των διαφερόντων για τη νομιμοποίηση της κριτικής μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από την έννοια του αυτοστοχασμού. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι: «Ο αυτοστοχασμός έχει τη δυνατότητα, αν όχι να ακυρώσει τελείως ένα διαφέρον, τουλάχιστο, σε κάποιο βαθμό, να το υπερβεί» (Habermas, 1978, σελ. 313-314). Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι ο αυτοστοχασμός:

- α. Μπορεί να απελευθερώσει το υποκείμενο από ιδεολογικές προκαταλήψεις και από διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης, εξασφαλίζοντας την εγκυρότητα της κριτικής.
- β. Μπορεί να ακυρώσει ή να υπερβεί τις υπερβολές κάποιων ανθρώπινων διαφερόντων.

Ωστόσο, με τον τρόπο αυτό, επαναφέρει τη στοχαστική (υποκειμενική) λειτουργία πάνω στα αντικείμενα της εμπειρίας, η οποία μας συνδέει και πάλι με το υπερβατολογικό πλαίσιο. Έτσι, στο: «A postscript to knowledge and Human Interests» (Habermas, 1978a· βλέπε επίσης R. Bernstein, 1985· Λάμνιαν, 1996) αναγνωρίζει ότι η νομιμοποίηση της διακριτής λειτουργίας των αυθύπαρκτων λογικών, απαιτεί τη διαπλοκή της γνώσης και του διαφέροντος. Η διαπλοκή αυτή δεν μπορεί να λειτουργεί

γήσει στο πλαίσιο της διάκρισης υποκειμένου/αντικειμένου, την οποία αναπαράγει η έννοια του αυτοστοχασμού. Ο επικυριαρχικός ρόλος, τον οποίο ο Habermas αναγνωρίζει στον αυτοστοχασμό, μας παραπέμπει στην έννοια της σύνθεσης του εγελιανού συστήματος και στις καθαρές υποκειμενικές λειτουργίες.

Η σχετική με τις σκέψεις αυτές κριτική, αναγκάζει τον Habermas (1978a, σελ. 351-385) να επανεξετάσει τη συγκεκριμένη, οιονεί υπερβατολογική, λογική βάση της κριτικής και να επεξεργασθεί ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ:

1. Του πεδίου της επικοινωνίας, όπου:
 - α. Διαπλέκονται η γνώση με τα ανθρώπινα διαφέροντα και πραγματοποιείται η κατανόηση των νοημάτων.
 - β. Λειτουργεί η έννοια της κριτικής, η οποία κλονίζει τις διαμορφωμένες αντικειμενικότητες της υποκειμενικής εμπειρίας (άρα και διαφέροντα).
 - γ. Αναδεικνύεται δι-υποκειμενικά η συγκροτημένη έγκυρη γνώση.
2. Του πεδίου της λογικής αναδόμησης, όπου ανασυγκροτείται μια γνώση, η οποία έχει προηγουμένως παραχθεί από δι-υποκειμενικές λειτουργίες στο πλαίσιο της κριτικής.

Με βάση την άποψη αυτή, είναι φανερό ότι ο Habermas αναγνωρίζει:

- α. Στο επικοινωνιακό πλαίσιο, όπου διαπλέκονται η γνώση και τα τμηματικά διαφέροντα, τον κυρίαρχο ρόλο των διακριτών λογικών, οι οποίες παράγουν ή διαφοροποιούν ποιοτικά τη γνώση. Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της κριτικής αποκαλύπτει και τις διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης.
- β. Στη λογική αναδόμηση, το ρόλο της ανασυγκρότησης και αποσαφήνισης ή ερμηνείας μιας γνώσης που έχει ήδη δι-υποκειμενικά παραχθεί. Παράλληλα, προκειμένου να κατοχυρώσει την εγκυρότητα της αναδόμησης ή της ερμηνείας, υποθέτει ότι αυτή πραγματοποιείται στη βάση κάποιου «ανώνυμου συστήματος κανόνων» (Habermas, 1979, σελ. 12· βλέπε και Benhabib, 1986, σελ. 264). Ωστόσο, και η έννοια του «ανώνυμου συστήματος κανόνων» εγείρει υπερβατολογικής υφής ερωτήματα.

Έτσι, ο Habermas (1979, 1984, 1987), μέσα από τη στροφή του στη γλώσσα και τη θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης, θα προσπαθήσει να επαναποθετήσει τη λογική βάση της κριτικής και να την αποσυνδέσει από υπερβατολογικές αναγωγές. Στο πλαίσιο αυτό θα συγκροτήσει την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας, η οποία αποτελεί συμπληρωματική λειτουργία ή διαλεκτική σύνθεση των θεμελιωμένων στο κοινωνικό πλαίσιο διακριτών μορφών λογικής. Για τον Habermas, η έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας αποτελεί τη μη υπερβατολογική λογική βάση, στην οποία μπορεί να στηριχθεί η λειτουργία της κριτικής, προκειμένου να νομιμοποιήσει συνθέσεις και να παραγάγει πρακτικές συνέπειες.

Ο Habermas (1984· βλέπε και Λάμνιαν, 1996), στην προσπάθειά του να διαμορφώσει την πολυδιάστατη έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας, ανατρέπει στον Weber. Συγκεκριμένα:

1. Αρχίζει, ασκώντας κριτική στην επίσημη εκδοχή του Weber, η οποία ταυτίζει τη λογική με το τελεολογικό μοντέλο δράσης και περιορίζει την έννοια της λογικής στη σκόπιμη δραστηριότητα της τυπικής λογικής (Weber, 1978, σελ. 24-25).
2. Αξιοποιεί την ανεπίσημη βεμπεριανή εκδοχή, σύμφωνα με την οποία, η λογική μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο των αμοιβαίων δράσεων (Habermas, 1984, σελ. 282). Έτσι, ανοίγει το πεδίο για την ανάδειξη των ποικίλων μορφών λογικής, οι οποίες:
 - α. Νομιμοποιούν τις αυθύπαρκτες λογικές και διευρύνουν το περικείμενο της λογικής.
 - β. Εμπλουτίζουν την έννοια της κριτικής και δημιουργούν προϋποθέσεις νομιμοποίησης της διαφορετικότητας.

Με τον τρόπο αυτό, ο Habermas, διαμορφώνει μια τυπολογία διακριτών κοινωνικών δράσεων, η καθεμιά από τις οποίες αναπτύσσεται στο εσωτερικό ενός εκ των τριών διαφορετικών «κόσμων» (αντικειμενικού, κοινωνικού και υποκειμενικού). Οι δράσεις αυτές, στο πλαίσιο του κάθε «κόσμου», συμβάλλουν στη διαμόρφωση των διαφορετικών στάσεων των ομιλητών, οι οποίες, με τη σειρά τους, συγκροτούν και εκφράζουν διακριτές και συμβατές με τις δράσεις, μορφές λογικής. Ειδικότερα:

- α. Στο πλαίσιο του αντικειμενικού κόσμου, ο ομιλητής διαμορφώνει μια αντικειμενική στάση, η οποία αξιώνει μια αληθινή απεικόνιση της πραγματικότητας.
- β. Στο πλαίσιο του κοινωνικού κόσμου, ο ομιλητής παίρνει μια στάση που να ταιριάζει στους κανόνες που κάθε φορά ισχύουν στην κοινωνία.
- γ. Στο πλαίσιο του εσωτερικού κόσμου, ο ομιλητής παίρνει μια στάση, η οποία αξιώνει ειλικρίνεια και αποκαλύπτει τις επιθυμίες, τις ελπίδες, τις ανάγκες κ.λπ. αυτών που συμμετέχουν στη συζήτηση.

Έτσι, συγκροτούνται τρία συμπλέγματα μορφών λογικής:

- α. Η γνωστική-εργαλειακή λογικότητα, στο πλαίσιο του αντικειμενικού κόσμου, η οποία αξιώνει αντικειμενικότητα.
- β. Η ηθική-πρακτική λογικότητα, στο πλαίσιο του κοινωνικού κόσμου, η οποία αξιώνει δικαιοσύνη.
- γ. Η αισθητική-πρακτική λογικότητα, στο πλαίσιο του εσωτερικού κόσμου, η οποία αξιώνει ειλικρίνεια.

Σύμφωνα με τον Habermas, η συμπληρωματική λειτουργία ή ο συνδυασμός των παραπάνω συμπλεγμάτων, εκφράζει την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας. Η Επικοινωνιακή Λογικότητα στηρίζεται στη δια-

πλοκή των τριών διαφορετικών στάσεων των ομιλητών, στα πλαίσια των τριών διαφορετικών κόσμων. Είναι προφανές ότι η κάθε διακριτή στάση του ομιλητή προσδιορίζεται και από συγκεκριμένη μορφή λογικής, την οποία ταυτόχρονα διαμορφώνει. Παράλληλα, πρέπει να σημειώσουμε ότι προϋπόθεση για τη λειτουργία της Επικοινωνιακής Λογικότητας είναι η αποδοχή της άποψης ότι η επικοινωνία και η κριτική, για τη διερεύνηση οποιουδήποτε ζητήματος, στηρίζεται στο κοινό σύστημα «κόσμων», με το οποίο υποτίθεται ότι είναι εξοικειωμένοι όλοι οι συμμετέχοντες. Συγκεκριμένα, ακόμα και αν η επικοινωνία σχετίζεται αποκλειστικά με ζητήματα του ενός κόσμου, επειδή οι συμμετέχοντες στηρίζουν την επικοινωνία τους σε ένα κοινό σύστημα «κόσμων», μπορούν να υιοθετούν στάσεις από διαφορετικούς «κόσμους». Η θέση αυτή είναι βασική για την εξασφάλιση της εγκυρότητας της κριτικής, επειδή:

- α. Στηρίζεται σε μια πολυδιάστατη, κοινωνικά διαμορφωμένη, λογική βάση. Έτσι, νομιμοποιεί τη γνώση που παράγεται και δημιουργεί πρακτικές συνέπειες.
- β. Συμβάλλει στην υπέρβαση διαστρεβλωμένων μορφών γνώσης, οι οποίες αναπτύσσονται ευκολότερα στο αποκλειστικό πλαίσιο του ενός κόσμου.
- γ. Αμβλύνει τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης σκόπιμης λογικής δράσης, η οποία ευκολότερα αναπτύσσεται στο εσωτερικό του ενός κόσμου.

Ωστόσο, στο νέο αυτό πλαίσιο ο Habermas, χωρίς να εγκαταλείπει τον αρχικό του προβληματισμό, κάνει μια σημαντική μετατόπιση, η οποία δημιουργεί πρακτικές συνέπειες στις κοινωνικές επιστήμες. Συγκεκριμένα:

1. Στα πρώτα του έργα, επηρεασμένος από το παραδοσιακό πνεύμα της Κριτικής Σχολής, την οποία τότε είχε αρχίσει να εκφράζει, είχε μια σαφή διακριτική θέση απέναντι στην εργαλειακή λογική και τη σκόπιμη λογική δράση (McCarthy, 1985· Misgeld, 1985· Dallmayr, 1987). Η θέση αυτή διαμόρφωνε καθαρές κριτικές στάσεις απέναντι στη θετικιστική πρόταση, σχετικά με την «αντικειμενικότητα» της «τεχνικά» ελέγξιμης γνώσης που παράγουν οι κοινωνικές επιστήμες και την «αξιακή ουδετερότητα» των ερευνητών.
2. Στο νέο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, μολονότι η κριτική στάση απέναντι στο θετικισμό εξακολουθεί να υφίσταται, η συνολική λογική του χαμπερμασιανού προγράμματος ανασυντίθεται. Η έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας αναγνωρίζει ρητά, ουσιαστικό ρόλο στη γνωστική-εργαλειακή λογικότητα. Έτσι, ο προβληματισμός απέναντι στο θετικισμό και τις συνακόλουθες στάσεις για «αντικειμενικότητα» της γνώσης και «αξιακή ουδετερότητα» των ερευνητών, αναπροσαρμόζεται. Ωστόσο, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι, στο τυπικό πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, «θεσμοθετούνται» και οι άλλες διαστάσεις της λογικής.

Έτσι, συγκροτείται μια λογική βάση για τη λειτουργία της κριτικής, η οποία νομιμοποιεί τις ποικίλες μορφές που λειτουργούν στους αντίστοιχους «κόσμους». Ωστόσο, σύμφωνα με τον McCarthy (1985), η Επικοινωνιακή Λογικότητα εξασφαλίζει την εγκυρότητα της κριτικής μόνο στην περίπτωση λειτουργίας της δημοκρατίας. Αυτό σημαίνει ότι, στις άλλες περιπτώσεις, η μορφή λογικής που συνήθως επικρατεί είναι η γνωστική-εργαλειακή ή η σκόπιμη. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί ότι το «εργαλειακό» στοιχείο δεν είχε ποτέ εξοβελισθεί από τις γνωστικές κατασκευές του Habermas. Το στοιχείο αυτό, είτε με την έννοια του αυτοστοχασμού, είτε με αυτή της λογικής αναδόμησης, ήταν πάντοτε παρόν. Ωστόσο, στο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας η γνωστική-εργαλειακή διάσταση διατυπώνεται ρητά. Αυτό, είναι σαφές, επανατοποθετεί το συνολικό προβληματισμό και νομιμοποιεί συγκεκριμένης κατεύθυνσης λειτουργίες στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

Πιο συγκεκριμένα, πέρα από τη συγκροτημένη τυπική λογική βάση, που η Επικοινωνιακή Λογικότητα προσφέρει στο πεδίο λειτουργίας της κριτικής, η νομιμοποίηση των διακριτών διαστάσεών της:

- α. Συμβάλλει στην άμβλυνση κάποιων δογματικά κριτικών στάσεων απέναντι στη γνώση που παράγει η εμπειρική επιστημονική έρευνα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η ρητή αναγνώριση της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας, έστω και κάτω από τους περιορισμούς και τις προϋποθέσεις που επιβάλλουν οι άλλες μορφές λογικής, επανατοποθετεί την εμπειρική έρευνα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.
- β. Προσανατολίζει τους κοινωνικούς ερευνητές, στο στάδιο της διατύπωσης των υποθέσεων της έρευνας. Είναι φανερό ότι η αναγνώριση των τμηματικών ανθρώπινων διαφορόντων, δε νομιμοποιεί την απαίτηση για εύκολες γενικεύσεις.
- γ. Επιβάλλει μια κριτική προσέγγιση των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας.

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Habermas για την κριτική του στον Marx, όπου η διαπλοκή εργαλειακών και επικοινωνιακών στοιχείων λειτουργεί τελικά υπέρ των πρώτων, ισχύουν και για την τελική επικράτηση της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας στο πεδίο της σύνθεσης. Ο κυριαρχικός χαρακτήρας της επιστήμης και της τεχνικής, στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση (Weber, 1958· Horkheimer and Adorno, 1986). Ο ίδιος ο Habermas κατακρίνει το πνεύμα του «επιστημονισμού» που επικρατεί σε αυτές. Έτσι, πώς μπορεί να κατοχυρώσει το συμπληρωματικό χαρακτήρα της ηθικής-πρακτικής ή της αισθητικής-πρακτικής λογικότητας, όταν είναι γνωστή η επικυριαρχία της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας στις απαιτήσεις των λειτουργιστικών πιέσεων; Ταυτόχρονα, πόσο ρεαλιστική είναι η προϋπόθεση λειτουργίας της δημοκρατίας για την κατοχύρωση της διαφορετικότητας, στο σύγχρονο λειτουργικό πνεύμα;

3. Συμπεράσματα

Με βάση την προηγούμενη ανάλυση, συμπεραίνουμε ότι η έννοια της κριτικής, η οποία αποτελεί δομικό στοιχείο των κοινωνικών επιστημών, απαιτεί την ύπαρξη μιας λογικής βάσης, για την εξασφάλιση της εγκυρότητάς της. Παράλληλα, διαπιστώνουμε ότι η λογική βάση, που κάθε φορά ισχύει για τη λειτουργία της κριτικής, προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και τις πρακτικές στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών. Ειδικότερα, με βάση τη λογική που επικρατεί, υιοθετείται ή αμφισβητείται η «αντικειμενικότητα» της γνώσης που παράγουν οι κοινωνικές επιστήμες, καθώς και η «αξιακή ουδετερότητα» των κοινωνικών επιστημόνων. Στο πλαίσιο αυτό, διαπιστώνουμε ότι:

1. Η υπερβατική λογική βάση του μοναχικού υποκειμένου, την οποία εγκαθιδρύει το καρτεσιανό πλαίσιο, δεν είναι συμβατή με την έννοια της κριτικής. Παράλληλα, η απαγωγική μεθοδολογία στη διαδικασία παραγωγής της τέλει γνώσης επιτρέπει, αποκλειστικά, την παραγωγή θεωρίας, με βάση την υποκειμενική λογική και *a priori* αρχές.
2. Η υπερβατολογική βάση του Kant αναγνωρίζει τον ενεργητικό ρόλο του «άλλου» στη διαδικασία λειτουργίας της κριτικής. Ωστόσο, η εμμονή στην προτεραιότητα των «υποκειμενικών προϋποθέσεων» οδηγεί στην αξίωση της «καθολικότητας» και της «αντικειμενικότητας» των κανόνων του ορθού Λόγου. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της κριτικής χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση της επιστημονικής γνώσης που παράγει η θετικιστική μεθοδολογία στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.
3. Η λογική βάση της κριτικής, η οποία προκύπτει από το τριαδικό σύστημα του Hegel, παραμένει υπερβατολογική, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη γνώση που παράγεται στις κοινωνικές επιστήμες. Συγκεκριμένα, μολονότι με την έννοια της αντίθεσης γίνεται ένα σαφέστερο άνοιγμα προς τα εμπειρικά στοιχεία της επιστήμης και της κριτικής, η πραγματοποίηση της σύνθεσης στο πλαίσιο του μοναχικού υποκειμένου δεν επιτρέπει ριζοσπαστικότερες ερμηνείες.
4. Ο Marx, μολονότι ασκεί κριτική στον Hegel, θεωρώντας ότι ο υποκειμενικός χαρακτήρας της σύνθεσης ακυρώνει τις ριζοσπαστικές λειτουργίες της κριτικής που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της αντίθεσης, υπονομεύει και ο ίδιος την έννοια της κριτικής. Συγκεκριμένα, αντιστρέφοντας τον Hegel, επιδίδει τη σύνθεση στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, μέσα από τη σκόπιμη επαναστατική δράση της εργατικής τάξης. Όμως, η σκόπιμη λογική δράση του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης, έχει κοινά χαρακτηριστικά με την υποκειμενικού χαρακτήρα μονομερή σύνθεση του Hegel, αφού και η λογική αυτή περιθωριοποιεί το ρόλο του «άλλου» και περιορίζει την έννοια της κριτικής. Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι νοητή η «αξιακή ουδετερότητα» του κοινωνικού ερευνητή, ο οποίος οφείλει να

είναι στρατευμένος στην υπηρεσία της επαναστατημένης εργατικής τάξης (ταξικό συμφέρον). Επομένως, υπονομεύεται σαφώς η εγκυρότητα της παραγόμενης επιστημονικής γνώσης.

5. Η Κριτική Σχολή, επιδιώκοντας να ασκήσει κριτική στη θετικιστική μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών και να κλονίσει τις «αντικειμενικότητες» που αυτή παράγει, οδηγήθηκε στη ριζική αμφισβήτηση του ορθού Λόγου. Οι θεμελιωτές της Σχολής Horkheimer και Adorno, έφτασαν στο σημείο να αρνηθούν τη συνδρομή μιας λογικής βάσης για τη λειτουργία της κριτικής, την οποία, τελικά, προσπάθησαν να διασώσουν μέσα από τη φιλοσοφία.
6. Ο Habermas, χωρίς να εγκαταλείψει την κριτική στάση της Κριτικής Σχολής απέναντι στο θετικισμό, κάνει μια σοβαρή προσπάθεια συγκρότησης μιας πολυδιάστατης λογικής βάσης, προκειμένου να διασώσει την έννοια της κριτικής και να κατοχυρώσει την εγκυρότητα της λειτουργίας της. Έτσι, πέρα από τις όποιες κριτικές στάσεις απέναντι στην πρόταση αυτή, η συμβολή του θεωρείται και είναι σημαντική. Η δημιουργία, έστω και σε θεωρητικό επίπεδο, μιας «τυπικής» λογικής βάσης για την κριτική, δίνει στην έννοια αυτή μια καινούργια δυναμική. Συγκεκριμένα:
 - α. Διαμορφώνει ένα πλαίσιο για τη λειτουργία της.
 - β. Νομιμοποιεί ένα πλέγμα διακριτών μορφών λογικής, οι οποίες κατοχυρώνουν τη διαφορετικότητα, ενσωματώνοντας και τη γνωστική-εργαλειική λογικότητα.
 - γ. Δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας συνθέσεων.
 - δ. Διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο για τη λειτουργία των κοινωνικών επιστημών.

Ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωρισθεί ο κίνδυνος επικράτησης των γνωστικών-εργαλειικών στοιχείων, στην περίπτωση πειστικών λειτουργιστικών απαιτήσεων για συνθέσεις. Στην περίπτωση αυτή, η έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας μπορεί να χρησιμοποιηθεί για νομιμοποίηση και πειθαναγκασμό. Έτσι, η προϋπόθεση λειτουργίας της δημοκρατίας είναι ουσιαστική. Παράλληλα, εκτιμούμε ότι οι διαπλοκές γνωστικών-εργαλειικών και επικοινωνιακών στοιχείων στο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, δεν έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τις διαπλοκές που παράγονται στο πλαίσιο της κοινωνικής εργασίας του Marx. Η ρητή αναγνώριση των διακριτών μορφών λογικής του χαμπερμασιανού πλαισίου, δεν μπορεί να εξισωθεί με το ρευστό περιεχόμενο της έννοιας της κοινωνικής εργασίας, το οποίο, στο πλαίσιο της συνολικής λογικής του επιστημονικού μαρξισμού, λειτουργεί σαφώς υπέρ των εργαλειικών στοιχείων της υποδομής.

Σημειώσεις

1. Ο Habermas (1978a), αναδεικνύει τη διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενικότητα της εμπειρίας και στη διαλογικά ελεγχόμενη εγκυρότητα της αλήθειας. Για τον Habermas, ακόμα και η αισθητηριακή εμπειρία, όταν θεματοποιηθεί και γίνει αντικείμενο διαλόγου, δεν αξιώνει αντικειμενικότητα· απλά, προσπαθεί να διασφαλίσει την εγκυρότητά της στο πεδίο της κριτικής (βλέπε και Λάμιας, 1996, σελ. 124-130).

2. Αποδίδουμε τον όρο *Kommunikatives Rationalität*, χρησιμοποιώντας την έννοια Επικοινωνιακή Λογικότητα. Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τις προθέσεις του Habermas, ο οποίος επιδιώκει την αποκέντρωση της λογικής και την κατοχύρωση των διακριτών και συμπληρωματικά λειτουργουσών μορφών της. Θεωρούμε ότι ο όρος Επικοινωνιακή Ορθολογικότητα μας παραπέμπει στον κριτικό ορθολογισμό του Kant και του Popper, ο οποίος υπονοεί την τελική επικράτηση της υποκειμενικής λογικής. Είναι γνωστό ότι βασική κατεύθυνση του χαμπερμασιανού έργου είναι η υπονόμηση της υποκειμενικής λογικής. Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε ότι στην αγγλική βιβλιογραφία ο όρος αποδίδεται με τις έννοιες: *Communicative Reason* (Ingram, 1987), και *Communicative Rationality* (μεταφράσεις του McCarthy, Whitte, 1988).

3. Ο Κονδύλης (1983, σελ. 228) υποστηρίζει ότι η γνωστική υφή της μαθηματικής επιστήμης επηρέασε αποφασιστικά τη νοησιαρχική επιστημολογία του Descartes.

4. Σύμφωνα με τον Kant (1979, σελ. 71-72), οι *a priori* έννοιες «πρέπει να αναγνωρίζονται υποχρεωτικά ως *a priori* όροι της δυνατότητας των εμπειριών. (...) Χωρίς την πρωταρχική αυτή αναφορά σε μια δυνατή εμπειρία, μέσα στην οποία απαντούν όλα τα αντικείμενα της γνώσεως, δεν θα ήταν καθόλου δυνατό να εννοηθεί η αναφορά τους σε οποιοδήποτε αντικείμενο».

5. Ο Kant, στα *Προλεγόμενα* (1982, §8), αναφέρεται και στην έννοια της νοητικής εποπτείας. Ωστόσο, τονίζει ότι, για να έχει αυτή σημασία και νόημα, «... χρειάζεται μια ορισμένη χρησιμοποίηση *in concreto*».

6. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της εμπειρίας ενσωματώνει σαφώς και τη γνώση που δημιουργεί, ή διαφοροποιεί ποιοτικά, τη λειτουργία της κριτικής στο κοινωνικό πλαίσιο.

7. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι, για τον Hegel, στο πλαίσιο της αντίθεσης μεταφέρονται τα συγκεκριμένα συστήματα λογικής σκέψης των διακριτών υποκειμένων. Ωστόσο, ο Hegel υπονοεί ότι τα συστήματα λογικής σκέψης είναι διαμορφωμένα και όχι *a priori* δοσμένα. Αυτή είναι και η ουσιαστική του διαφορά από τον Kant.

8. Ο Marx (1978, σελ. 25) υποστηρίζει ότι: «Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μόνο διαφορετική από τη χεγκελιανή, μα είναι το κατευθείαν αντίθετό της. Για τον Χέγκελ το προτσές της νόησης –που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο– είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό (το πνεύμα) δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι». Η θέση αυτή έχει αξιοποιηθεί, τόσο από τον Adorno (*Η Ιδέα της Φυσικής Ιστορίας*), όσο και από τον Habermas.

9. Στο μαρξιστικό πλαίσιο, η εργατική τάξη παρουσιάζεται ως συλλογικό υποκείμενο, το οποίο εκφράζει μια συγκεκριμένη αυθύπαρκτη λογική. Ωστόσο, η επιδίωξη της σύνθεσης, μονομερώς, με βάση τη σκόπιμη λογική του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης, περιορίζει την έννοια της κριτικής. Είναι προ-

φανές ότι δεν κρίνουμε την ηθική και την πολιτική διάσταση της επιχειρηματολογίας του Marx. Η διάσταση αυτή, υποστηρίζοντας την αυθύπαρκτη λογική μιας κυριαρχούμενης τάξης, παραμένει ισχυρή.

10. Ο Habermas (1978, 1978a, 1978a, 1988a) αναγνωρίζει τη λειτουργία εργαλειικών στοιχείων στο εσωτερικό των εμπειρικών-αναλυτικών επιστημών, αφού αυτές, αντικειμενοποιώντας την κοινωνική πραγματικότητα, ακολουθούν τη λογική των φυσικών επιστημών και επιδιώκουν την παραγωγή «τεχνικά» (εμπειρικά) εξέγξιμων προγνώσεων. Παράλληλα, γενικεύοντας τον εργαλειικό τρόπο σκέψης, συνδέει την εργαλειική λογική με τη σκόπιμη λειτουργία της υποκειμενικής λογικής. Σε κάθε περίπτωση, συνυφαίνεται τα χαρακτηριστικά αυτά με τη θετικιστική λογική. Σημειώνουμε ότι, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης, δεν είναι δυνατό να αναφερθούμε στην κριτική που έχει ασκηθεί πάνω στις θέσεις αυτές (Albert, Lobkowich, Ballestrem, κ.λπ.).

11. Όπως έχουμε τονίσει στην υποσημείωση (1), τα πρώτα αξιώνουν αντικειμενικότητα, ενώ τα στοιχεία της επιχειρηματολογίας διεκδικούν την εγκυρότητά τους στο επικοινωνιακό πλαίσιο.

12. «Ο Marx ποτέ δεν προσδιόρισε καθαρά την έννοια της επιστήμης του ανθρώπου ως ιδεολογική κριτική, διαχωρίζοντάς την από την εργαλειική έννοια της φυσικής επιστήμης» (Habermas, 1978, σελ. 45, βλέπε και 1988a).

13. Ο Horkheimer, στο ίδιο έργο, αποσαφηνίζει ότι οι παραπάνω απόψεις αποτελούν το καταστάλαγμα της συνεργασίας του με τον Adorno.

14. Η θετικιστική λογική και η «επιστημονική συνείδηση» που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών επιδιώκουν την παραγωγή «αντικειμενικής» γνώσης και την εξασφάλιση της «αξιακής ουδετερότητας» των ερευνητών. Στο πλαίσιο αυτό, όπως θα αναλύσουμε, ο Habermas φαίνεται να διαφοροποιεί σταδιακά τις θέσεις του (βλέπε και McCarthy, 1985· Misgeld, 1985· Dallmayr, 1987· Dryzek, 1995). Συγκεκριμένα: 1. Η πρώτη περίοδος των διερευνήσεων του συνδέεται με μια χωρίς επιφυλάξεις κριτική στάση απέναντι στο θετικισμό. Ειδικότερα, η αναγνώριση των ανθρώπινων διαφορόντων αποτελεί καταλυτικό επιχείρημα για την υπονόμηση της έννοιας της «αξιακής ουδετερότητας» των κοινωνικών επιστημών στις διαδικασίες έρευνας. Ωστόσο, και κατά την περίοδο αυτή, προσπαθεί να διαμορφώσει σημεία αναφοράς (λογικές βάσεις) για τον έλεγχο της εγκυρότητας της γνώσης. 2. Κατά τη δεύτερη περίοδο, ο Habermas δίνει μεγαλύτερη έμφαση και συστηματοποιεί τις προσπάθειές του για τη διαμόρφωση μιας αξιόπιστης λογικής βάσης ελέγχου της εγκυρότητας της γνώσης. Έτσι, στο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, κατοχυρώνει ως βασική διάσταση τη γνωστική-εργαλειική λογικότητα, η οποία, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, δημιουργεί συνέπειες για τις διαδικασίες έρευνας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

15. Η θέση αυτή συνδέεται με το βεμπεριανό πλαίσιο, το οποίο αναγνωρίζει την κυριαρχία της τυπικής λογικής, καθώς και την ύπαρξη μιας σειράς αυθύπαρκτων λογικών, όπως αυτές της ηθικής και της τέχνης. Οι συγκεκριμένες λογικές, απορρέοντας από αντίστοιχες αξίες, λειτουργούν έξω από το πλαίσιο της τυπικής λογικής (Weber, 1958).

16. Ο Popper (1993), στο 16ο συνέδριο της γερμανικής κοινωνιολογικής εταιρείας (1961), υιοθετεί το διαχωρισμό μεταξύ «γνώσης» (επιστημονικής γνώσης), την οποία συνδέει με «γεγονότα», και «άγνοιας», η οποία αποτελεί στοιχείο της ονομαζόμενης καθημερινής γνώσης. Ειδικότερα, στην τέταρτη θέση του για τη λογική των κοινωνικών επιστημών, υποστηρίζει ότι η δημιουργία επιστημονικής γνώσης προϋποθέτει την ύπαρξη ενός προβλήματος, το οποίο αποκαλύπτει την άγνοιά μας πάνω στο συγκεκριμένο «γεγονός». Έτσι, υπονοώντας σαφώς ότι τα

«γεγονότα» αντιπροσωπεύουν τη «γνώση», θεωρεί ότι υπάρχει μια εσωτερική αντίφαση «ανάμεσα στις υποτιθέμενες γνώσεις μας και στα γεγονότα». Ωστόσο, για τον Habermas (1993), η θέση αυτή φαίνεται να υιοθετεί μια καθαρά θετικιστικού χαρακτήρα ιδέα, σύμφωνα με την οποία «η γνώση περιγράφει την πραγματικότητα». Στο ίδιο συνέδριο, ο Adorno, εκφράζοντας το διαμορφωμένο Λόγο της Κριτικής Σχολής, προσπαθεί να αναδείξει τη θετικιστική προσήλωση του κριτικού ορθολογισμού του Popper (Adorno, 1993, βλέπε και Κουζέλης, 1993).

Βιβλιογραφία

- Adorno T., «Σχετικά με τη λογική των κοινωνικών επιστημών», εισήγηση στο συνέδριο της γερμανικής εταιρείας (1961), στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, εκδ. Νήσος, επιμ. Γ. Κουζέλης, Αθήνα, 1993.
- Βαλλιανός Π., *Σκεπτέον: Έρευνα για την κοινωνική διάσταση της Γνώσης*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.
- Benhabib S., *Critique, Norm and Utopia: A study of the foundations of critical theory*, Columbia University Press, New York, 1986.
- Benhabib S., «Afterward: Communicative Ethics and Contemporary Controversies in Practical Philosophy», στο: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Βενσάν Ζ., *Η σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, εκδ. Επίκουρος, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1977.
- Bernstein R., «Introduction», στο: R. Bernstein (ed.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1985.
- Beysade J., «Descartes», στο Châtelet F. (επιμ.), *Η Φιλοσοφία: Από τον Γαλιλαίο ως τον Ζ.Ζ. Ρουσσώ*, τόμ. Β', β' έκδοση, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, 1990.
- Böhler D., «Transcendental Pragmatics and Critical Morality: On the Possibility and Moral Significance of a Self-Enlightenment of Reason», στο: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Γεωργίου Θ., «Προλεγόμενα: Η συζήτηση για τη μεταμοντέρνα κατάσταση», στο: Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ: *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, εκδ. Γνώση, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1988.
- Γιανναράς Χ., *Ορθός λόγος και κοινωνική Πρακτική*, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 1990.
- Dallmayr F.R., «Lifeworld and Communicative Action», στο: B. Parekh and T. Pantham (eds), *Political Discourse: Exploration in Indian and Western Political Thought*, Sage Publications, London, 1987.
- Δεληγιώργη Α., *Ο διαμελισμός του λόγου και η νεωτερική σκέψη: Από τον Kant στον Καστοριάδη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Dryzek J., «Critical theory as a researchprogramm», στο: S. White (ed.),

- The Cambridge Companion to Habermas*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- Έγγελος Γ., *Η Επιστήμη της Λογικής*, εκδ. Αναγνωστίδη, επιμ. Κ. Μετρίνου, μτφρ. Α. Βαγενά, Αθήνα.
- Giddens A., «Labour and Interaction», στο: J.B. Thompson and D. Held (eds), *Habermas Critical Debates*, Macmillan Press, London, 1982.
- Guillemet L., «Ο Emmanuel Kant και η Κριτική Φιλοσοφία», στο: F. Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία: Από τον Kant ως τον Husserl*, εκδ. Γνώση, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1985.
- Gurvitch G., «Husserl», στο: *Ιστορία της Φιλοσοφίας: 20ος Αιώνας, Σύγχρονα Φιλοσοφικά Ρεύματα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, μτφρ. Ν. Νασοφίδη και Κ. Παπαγιώργη, Αθήνα, 1987.
- Habermas J., *Knowledge and human interests*, Heinemann, translation: J.J. Shapiro, London, 1978.
- Habermas J., «A Postscript to Knowledge and human interests», στο: *Knowledge and human interests*, Heinemann, translation: J.J. Shapiro, London, 1978a.
- Habermas J., *J. Habermas: Communication and the Evolution of Society*, Beacon Press, translation: T. MacCarthy, Boston, 1979.
- Habermas J., *The Theory of communicative action: Reason and the rationalization of society*, vol. 1, Heinemann, translation: T. McCarthy, London, 1984.
- Habermas J., «Questions and Counterquestions», στο: R. Bernstein (ed.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1985.
- Habermas J., *The theory of communicative action: Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*, vol. 2, Polity Press, translation T. McCarthy, Cambridge, 1987.
- Habermas J., *The philosophical discourse of modernity*, Polity Press, translation: F. Lawrence, Cambridge, 1987a.
- Habermas J., *Theory and Practice*, Polity Press in association with Blackwell, translation: J. Viertel, Cambridge, 1988.
- Habermas J., *On the Logic of the Social Sciences*, Mass. MIT Press, translation: Shierry Weber Nicholsen and Jerry Stark, Cambridge, 1988a.
- Habermas J., *Postmetaphysical Thinking: Philosophical Essays*, Polity Press, translation: W.M. Hohengarten, Cambridge, 1992.
- Habermas J., «Θετικισμός, πραγματισμός, ιστορισμός», στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, εκδ. Νήσος, επιμ. Γ. Κουζέλης, Αθήνα, 1993.
- Höffe O., «Kantian Skepticism toward Transcendental Ethics of Communication», in: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Hohendahl P.U., «The Dialectic of Enlightenment Revisited: Habermas' Critique of the Frankfurt School», *New German Critique* 35, 1985, σελ. 3-26.
- Horkheimer M. και Adorno T., *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, 1986.

- Horkheimer M., *Η Έκλειψη του Λόγου*, εκδ. Κριτική, μτφρ. Θέμις Μίνου-γλου, Αθήνα, 1987.
- Husserl E., *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, Northwestern University Press, Evanstone, 1981.
- Θεοδωρίδης Χ., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1982.
- Ingram D., *Habermas and the Dialectic of Reason*, Yale University Press, New Haven and London, 1987.
- Καντ Ι., *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, τόμ. Β', εκδ. Παπαζήση, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Α. Γιανναράς, Αθήνα, 1979.
- Καντ Ι., *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*, εκδ. Δωδώνη, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα, 1982.
- Καβουλάκος Κ., *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα θεμέλια του λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1996.
- Κονδύλης Π., *Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεωτερική Σκέψη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1983.
- Kuhn T., *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, 1969.
- Κονιαβίτης Θ., *Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία: Μεθοδολογική Προσέγγιση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.
- Κουζέλης Γ., «Εισαγωγή: Εικόνες της επιστήμης», στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, επιμ. Γ. Κουζέλης, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Λάμνιαν Κ., *Επικοινωνιακή λογικότητα: Συγκρότηση και εξέλιξη των δομών λογικότητας του υποκειμένου*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1996.
- MacCarthy T., «Complexity and democracy, or the seducements of systems theory», *New German Critique* 35, 1985, σελ. 27-53.
- MacCarthy T., *Ideals and Illusions: On Reconstruction and Deconstruction in Contemporary Critical Theory*, Massachusetts Institute of Technology, 1991.
- Marcuse H., *Οι βάσεις της φιλοσοφίας του Χέγκελ*, εκδ. Αρσενίδη, μτφρ. Φ. Κονδύλη, 1954.
- Marx K., *Το Κεφάλαιο*, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Σύγχρονη Εποχή, μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Αθήνα, 1978.
- Μαρξ Κ., Έγκελς Φρ., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg, μετάφραση - επιμέλεια Κ. Φιλίνη, Αθήνα, 1997.
- Misgeld D., «Critical Hermeneutics versus Neoparsonianism?», *New German Critique*, vol. 35, 1985, σελ. 55-82.
- Popper K., *The Open Society and its Enemies*, Hutchinson, London, 1966.
- Popper K., *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London, 1968.
- Popper K., *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, London, 1969.
- Popper K., «Η λογική των κοινωνικών επιστημών», εισήγηση στο συνέ-

- δριο της γερμανικής κοινωνιολογικής εταιρείας (1961)», στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, επιμ. Γ. Κουζέλης, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Schmid M., «Habermas's Theory of Social Evolution», στο: J.B. Thompson and D. Held (eds), *Habermas Critical Debates*, Macmillan Press, London, 1982.
- Schnädelbach H., «Remarks about Rationality and Language», στο: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethnics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Walsh J.M., *A History of Philosophy*, Geoffrey Chapman, London, 1985.
- Weber M., *The protestant ethic and the spirit of capitalism*, Scribner's, translation: T. Parsons, New York, 1958.
- Weber M., *Economy and Society*, G. Roth and C. Wittich (eds), 2 vols, University of California Press, Berkeley, 1978.
- White S., *The recent work of Jürgen Habermas: Reason, Justice and Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

